

Çekirge Kelimesi Üzerine

İmdat Demir*

Özet: İlk olarak Divanü Lügati't-Türk'te görülen çekirge sözüne, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde *ç(/ş)ekir(t)ge*, *sarınçka* ve *sekirtke şekillerinde* rastlanabilmektedir. Kelimenin kökü *çekür-*, *çe-*, *çek-* şekillerine dayandırılmaktadır. *sarı(n)çka* şeklinin genellikle Kıpçak sahasında yaygın olarak kullanıldığı görülür. Öte yandan *sekirtkenin* Eski Türkçedeki *sekir-* fiilinden geldiği, *sekirtge* ve *çekirge* şekillerinin ses bakımından aynı köke dayandırılmasının imkânsız olduğu belirtilmektedir. Bu çalışmada çekirge ve anlamdaşı olan şekillerin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımları hakkında bilgi verilecek, çekirgenin 'sekmek, zıplamak' anlamlarına da gelen *sekir(t)-* fiilinden gelebileceği üzerine görüşler ortaya konacaktır.

Anahtar kelimeler: çekirge, sekir- fiili, kökenbilimi, Eski Türkçe.

On Çekirge Word

Abstract: The word *çekirge* is firstly seen in Divanü Lügati't-Türk and encountered in historical and modern Turkish dialects in forms of *ç(/ş)ekir(t)ge*, *sarınçka* and *sekirtke*. The root of the word is based on *çekür-*, *çe-*, *çek-* forms. It is generally seen that *sarı(n)çka* form is commonly used in kipchak area. On the other hand, it is stated that *sekirtke* comes from the Old Turkish verb *sekir-* and it is impossible to base *sekirtge* and *çekirge* forms on the same root phonologically. In this study, information will be given on the use of *çekirge* and its synonyms in historical and modern Turkish dialects and opinions will be presented that *çekirge* can be based on the verb *sekir(t)-* which means "to hop, to bounce".

Key words: çekirge, sekir- verb, etymology, Old Turkic.

Giriş

Bir sıçrarsın çekirge, iki sıçrarsın çekirge, üçüncüde ele geçersin çekirge atasözü 'suçlunun, birkaç kez kurtulma yolu bulsa bile günün birinde yakayı ele vereceğini' anlatır (Aksoy, 1995: 199). Bu sözde çekirgenin sıçraması veya

* Yrd. Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, imdatdemir45@hotmail.com

sekerek kendini kurtarmaya çalışması, önünde sonunda kendini ele verecek olan suçlu insana atfedilen bir özellik olmuştur. Her nesne veya kavram, diğerlerine göre kendisinde farklı olarak beliren özelliği ile benzetmelere konu olur. Çekirgenin de sıçrayarak yürümesi en belirgin özelliğidir. Sürü hâlinde yaşadıkları ve bitkilere bu şekilde zarar verdikleri için çokluğun olumsuz işlevine kinaye olarak da *çekirge sürüsü gibi* denmektedir. Bundan hareketle dilde anlamlandırma ve kavramlandırma yapılırken benzetme öğelerinden, gözleme dayalı olarak doğadan ve doğadaki varlıklardan, özellikle de hayvanlardan, hayvanların hareketlerinden yararlanılmakta; zamanla bu anlamlandırma sözlüksel olabilmektedir.

Türkçe Sözlük'te (2005: 408), 'Düz kanatlılardan, uzun olan art bacaklarına dayanarak uzağa sıçrayabilen, birçok türü olan bir böcek (Acridium)' şeklinde tanımlanan *çekirgenin* ilk olarak DLT'de tanıklandığı görülmektedir. Kâşgarlı Mahmut, eserinde *çekürge: Çekirge. Oğuzca. Lakin Türkler, daha uçmadan önce, böyle derler: Çoluk çocuğun çokluğu, ordunun kalabalığı buna benzetilerek "çekürge tek sü" denir ki "çekirge gibi asker" demektir.* (DLT I: 490) şeklinde açıklama yapar. Buradan da anlaşılmaktadır ki daha 11. yüzyılda *çekirge*yle ilgili benzetmeye dayalı kavramlar kullanılmaya başlanmıştır. Yukarıda da değinildiği gibi Türkçede de çokluğa atfedilen *çekirge sürüsü* benzetmesi hâlâ yaşamaktadır. Ancak Köktürkçe ve Eski Uygurca dönemlerinde *çekirge* kelimesine rastlanmamaktadır.

Tarihî Metinlerde *çekirge*

Harezmi, Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçelerinin (EOT) yayıldığı alanlarda *çekirge* kelimesi birçok eserde geçmektedir. Harezmi yadigârlarından NF'de *tegi altundın çekürge yağdurdı, cümlesini yığdılar. Bir çekürge bu êkindin kaçmış erdi* (334/10) ve aynı sayfada *Ayyüb peygâmbere aydı: haq te'âlânın 'atâsını 'azîz tutmaq gerek, tedi taqı cümle çekürgeni yığdı* (334/12) şeklinde geçmektedir.

Tarihî Kıpçak sahasında *çekirge* kelimesi bu dönemde yazılmış olan sözlüklerde geçer. Bu sözlüklerde kelimenin farklı fonetik şekillerde yer aldığı görülür. DM ve TTA'da *çekirge*, TZ'de hem *çekertige* hem *çekürge*, BM, İM ve TZ'de *çekürge*, Kİ'de de *çükürge* şekilleri mevcuttur (Toparlı, 2007: 47; 54).

EOT döneminde de kelimenin *çekürge*, *çekirge* şekillerine rastlanmaktadır. KG'de (6a 13) ve FS'de (15b-3) kelime, *çekürge* şeklinde görülür (Özkan, 2000: 919). Çağatay yazı dilinde *çevürtke* şekli kayıtlara geçmiştir (Kaçalın, 2011: 923).

DLT'de *çekirge* anlamında bir başka kelimeye de rastlanır. Kâşgarlı Mahmut eserinde *sırıçga: Çekirge. Buna benzetilerek gevşek ve tembel adama "sırıçga er" denir* (DLT I: 489) şeklinde açıklama yapar. Tarihî Kıpçak

sözlüklerinde de buna benzer kelimeye rastlanmaktadır. TTA(11b/3)'da *sarıncça*: Çekirge. Türkmencede çekirge de denir. açıklaması dikkat çekicidir. Hem DLT'de hem TTA'da çekirgenin Oğuzlara ya da Türkmenlere atfedilmesinin yanında *sarıçga/sarıçga* şekillerinin görülmesi lehçeler arasındaki sözlüksel tercihi/ayırımı göstermesi bakımından önemlidir. Muhtemelen Kıpçaklarda *sarıçka*, *sarı(n)çga*, *sarançka*, *sarıncan* şekillerinin daha yoğun kullanıldığı; *çekürge*, *çekirge* şekillerinin ise Türkmen veya Oğuzlarda tercih edildiği görülmektedir. Bu iki şekilden hangisinin Hakaniye lehçesiyle kullanıldığını tespit etmek zor görünmektedir. Ayrıca İM'de (455/b: 3) *taķı revā bolur yimek ikin ķargasını. taķı saķsıķanı taķı koyanı taķı çekürgeni.* şeklinde yer almakta, aynı eserin başka bir yerinde (354a/ 4-5)...ve eger bişürse muħrim ķişı yumurtķanı yā sarıncanı zāmin bolur... şeklinde geçmektedir. Aynı eserde bu kelimenin farklı bir ses değişkisi daha görülmektedir: ...ve eger sarıncā öltürse şadaķa birgey (355a/7). Bu eserde *çekirge*, *sarıçga/sarıncā* şekillerinin görülmesi dikkat çekici bir durumdur. Eserin Memluk-Kıpçak sahasına ait olduğu düşünüldüğünde dilbilgisel unsurların yanında sözlüksel birimlerin de aynı yazı dili etrafında şekillenmesi Oğuz-Kıpçak söz varlığının da ortaklaştığını göstermektedir. Kuzey Kıpçak Türkçesine ait olan CC'de *sarıçga*, *sarıncā* şekilleri geçmekte, *çekirge* şekli yer almamaktadır (Grønbech, 1992: 160).

Çağdaş Türk Lehçelerinde çekirge

Çağdaş Türk lehçelerinden Tatarcada *çekirtgenin* yanında *sekirtke* ve *şekirtke* şekillerinin kullanıldığı görülür. *çekirge* kelimesi Türkmencede *çekirtge*, Kazan Tatarcasında *çekirtke* ve *sekirtke*, Kazakçada *şegirtke*, Karakalpakçada *şegirtke*, Kırgızcada *çegirtke*, Madırcada *sarışka*, Koybalca ve Sagaycada *sarıksa*, Hakasçada *sarısxa* şekillerinde geçer (Eren, 1999: 83). Bununla birlikte Başkurtçada hem *sarança* hem *şinirtke*, Özbekçede *çigirtke*, Uygur Türkçesinde *çeketke* şekillerinin bulunduğunu da ayrıca belirtmek gerekir (Ercilasun, 1991: 122-123). Clauson (1972: 845-846), Kıpçakça *sarıncā* biçimindeki *-n/-*'nin sonradan türemiş ("intrusive") olduğunu belirtir. Kıpçakça *sarıncā* Rusçaya *sarança* olarak geçmiştir. Polca *szarancza* şekli de Kıpçakçadan alınmıştır (Eren, 1999: 83). Aynı zamanda Çekçe *sarançe* şekli Kıpçakçadan kalma bir alıntıdır (Karaağaç, 2008: 730).

Çekirge şeklinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin çoğunda kullanıldığı görülmektedir. Bugünkü Kıpçak sahasında bile kullanılan şeklin tarihî dönemler ışığında zamanla Oğuzların tesiriyle yayıldığını söylemek yanlış olmaz. CC'de *çekirge* şekline rastlanmaması da bu düşüncüyü desteklemektedir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında *çekürge*, *çekücek*, *çekürce*, *çekürcek*, *çekürtge*, *çekikge* şekillerine rastlanır (Gülensoy, 2007: 228). Bununla birlikte

DS'de *sekin* şeklinin kullanıldığı görülmektedir. *sekin* kelimesi Uşak, Isparta, İzmir ve Kütahya'da 'uçmayan çekirge yavrusu' (DS V, 2009: 3573); Muğla'da 'çekirge sürüsü' ve 'çekirge yavrusu' (DS VI, 2009: 4682) anlamlarında kullanıldığı tespit edildiğine göre özellikle Batı Anadolu ağızlarında bu şeklin yaygın olarak kullanıldığı sonucuna varılabilir.

Görüldüğü kadarıyla çağdaş Türk lehçelerinde kelimenin *ç(/ş)ekir(t)ge*, *sarınc̣ka* ve *sekiirke* şekillerine rastlanmaktadır.

çekirge Sözü'nün Kökeni

çekirge sözü'nün kökenine dair yapılan çalışmalara bakıldığında Clauson (1972: 416-417), kelimenin bünyesindeki *-gA* ekiyle türediğini, bu ekin hayvan ve böcek adlarının yapımında yaygın olarak kullanıldığını belirtmektedir. Ayrıca Clauson (1966: 25), *çekirgenin* kökenini *çekür-* (<:çek-) fiiline dayandırmakla birlikte böyle bir kökün olmadığını da ifade etmektedir. Araştırmacı, *çekürge* şeklinin *çekirtgeden* geldiğini düşünmektedir. Eckmann (1955: 14) ise *çekirtge*'deki *-t/-ʔ*'nin sonradan türemiş olduğunu zikreder.

Eren (1999: 83), *çekirge* kelimesinin tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde ne şekilde geçtiklerini doyurucu bir açıklamayla verir. Araştırmacı, kelimenin kökeniyle ilgili çalışmalardan bahsettikten sonra *sekiirge* şeklinin *sekiir-~segiir-* kökünden geldiğini belirtmekle birlikte *sekiirke* şeklinin *çekirge*yle birleştirilmesinin ses bakımından imkânsız olduğunu ifade eder. Ancak *çekirgenin* kökeniyle ilgili bir fikir yürütmez.

Tietze (2002:491), *çekirgenin* ilk hecesinden yola çıkarak kelimenin ses taklidi yoluyla ortaya çıkmış olabileceğini belirtir. Araştırmacı (2002: 105), başka bir yerde de 'bir ses taklidi kelimeden *-gır/-kır-* genişlemeleriyle teşkil edilen fiilleri eski ve yaygındır.' açıklamasını yapar ve '*afgur-*, *bağır-*, *beğir-*, *böğür-*, *çağır-*, *çemkir-*, *çımkir-*, *dızgır-* kelimelerinde görülen fiilden fiil türetme eki sonucu *çekirdek* ve *çekürge* kelimelerinin de böyle bir ses taklidi fiilden çıkmış olduğu tahmin edilebilir.' der ve böylece *çekirge* kelimesinin *çe-kir-ge* şeklinde olabileceğini ileri sürer. Ancak *±kIr-* ekinin yansıma seslerden özellikle isimlere geldiğini de ifade etmek gerekir (Korkmaz, 2003: 115). Bununla birlikte ET'de *azgur-*, *ergür-*, *kızgur-*, *odgur-*, *todgur-* gibi yansıma olmayan ancak işlek olan fiil köklerine geldiği de göz önünde bulundurulmalıdır (Erdal,1991 II: 748-753).

Erdal (1991 I: 83-84), ET'de *+gA* biçimbiriminin kuş, böcek ve küçük hayvanlar türeten bir ek olduğunu söylerken *kobulga*, *sarıçga*, *çekürke*, *kösürge* ve *kumurska* kelimelerini örnek olarak vermektedir.

Gülensoy (2007: 228), yıldızlı olarak belirttiği *çekirge* kelimesinin kökenine dair ayrımında **çek-ür [t]+ge* şeklinden hareketle kelimenin kökünün *çek-* fiilinden gelebileceğini ifade eder.

çekirge ile ilgili köken üzerine yapılan çalışmalarda kelimenin kökü *çek-*, *çekür-* fiilleriyle; *çe-* yansıma sesiyle ya da *çekür* isim tabanıyla ilişkilendirilmektedir. Gülensoy ve Erdal dışındaki araştırmacılar da, kelime sonundaki *-gA* biçimbiriminin fiilden isim türetme eki olduğuna dair görüş hâkimdir. Öte yandan yazılı kaynaklarda *çe-*, *çekür-* ya da *çekür* şekillerinin tespit edilemediğinin altının çizilmesi gerekir.

Bir kelimenin kökeniyle ilgili yapılan çalışmalarda dikkat çekilen konuların başında sesbilimsel ölçüt gelmektedir. Sesbilimsel ölçütün tarihî ölçütlerle birleştirilmesi, kökeni araştırılacak kelime ilişkilerinin sağlamlığı bakımından oldukça önemlidir. Stachowski (2011: 26-31), biçimbilimsel ve anlambilimsel ölçütün de önemli olmakla birlikte bunların sesbilimsel ölçüt kadar güvenilir olamayacağını ifade eder. Ancak bu durumun dışında anlambilimsel ölçütün son derece önemli olduğunu belirten araştırmacılar da vardır. Karaağaç (2009: 112), köken çalışmalarında amacın dildeki birliklerin zamanla ses ve şekil açısından nasıl değiştiklerini izlemek olamayacağını, yazı dilinin terbiyesinden geçmiş insanların bile çıkardığı seslerin değişik frekanslarla birbirinden ayrılabilirliğini belirtirken ‘etimoloji çalışmalarında anlam örgüsü, çoğu bütün dillerde ortak olan ses değişmelerinden çok daha güvenilir bir ölçüdür.’ demektedir (2009: 114).

Eren’in özellikle *sekir-* fiilinden getirdiği *sekirge* şeklinin *çekirge* ile ses ölçütleri bakımından birleştirmenin imkânsız olduğunu belirtmesi sesbilimsel bir ölçüte göre ele alındığında geçerlidir. Karaağaç’ın belirttiği anlamsal ölçüt göz önüne alındığında belki de bu şekillerin birleştirilmesi söz konusu olabilecektir. Öncelikle *çekirgenin çekür-* fiiline rastlanmadığına göre *çek-* fiiliyle olan ilgisine tarihî metinler ışığında bakmak gerekecektir. DLT’de *çek-* kelimesi *çekdi: ol bitig çekdi= o kitabı noktalandı, ol atın çekdi= o, atın damarından kan aldı, çeker, çekmek* şeklinde açıklanır (DLT II, 21). Burada kelimenin ‘nokta koymak’ ve ‘kan almak’ şeklinde yorumlandığı görülmektedir. Clauson (1972: 413), kelimenin ilk anlamının belirsiz olduğunu ifade etmektedir. Yine DLT’de *çek-* fiiliyle ilgisi olduğu düşünülen *çekik, çekil-, çekin-, çekiş-, çektür-* kelimeleri de bu anlamlarda kullanılan başka örneklerdir.

sırırganın tarihî Kıpçak lehçelerinde, *sekirge/şekirge* şekillerinin çağdaş Kıpçak lehçelerinde yaşamasına bakarak, /s/ sesbirimli kullanımların Kıpçak lehçelerine mahsus bir kullanım olduğu sonucuna varılabilir. Burada şu sorulara cevap aramak gerekir: Bilinen böcek için kullanılan kavramın, ses değişkeleri (allophone) bir tarafa bırakılırsa, en eski şekli *çekirge* mi yoksa *sekirge* midir? Eğer *çekirge/sekirge* şekilleri aynı köke dayanıyorsa Tarihî Türk yazı dillerinde /ç/ > /s/ veya /s/ > /ç/ değişmesi mümkün olabilmiş midir? *sekirge* kelimesinin en eski biçimi Eski Uygurdaki *sekir-/sekri-* fiiline dayandırıldığına göre *sekir-* fiili *sek-* fiiline dayandırılabilir mi? İşte bu çalışmada bu tür sorulara cevap aramaya çalışacağız.

sekirge şeklinin dayandırıldığı *sekir-* fiili Eski Uygurcada tanıklanabilmektedir. Caferoğlu (2011: 205), *sikri-* fiilini ‘atlamak, sıçramak’ şeklinde anlamlandırmıştır. Ayrıca araştırmacı *sigrig* kelimesine de ‘atlama, sıçrama’ anlamında sözlüğünde yer vermiştir. Erdal (1991 II: 480), *sekri-* fiilinin Maitr 33 /18’de gözüktüğünü belirtir. Araştırmacı (1991 II: 784-785), buna bağlı olarak DLT’de *säkirt-* şeklinde yazımın yer aldığını ve bu kelimenin ‘atı dört nala koşturmak’ anlamına geldiğini (DLT III: 431), *sekirt-* yazımının da bu anlamda olabileceğini dolayısıyla iki fiilin de muhtemelen birbirleriyle ilişkilendirilebileceğini söylerken bu yazımlara dair farklılığın erken dönemde gerçekleşebileceğini belirtmiştir. Buradan hareketle fiilin yazımı farklı olsa bile hem Eski Uygurcada hem de DLT’de *sekir-* veya *sekri-* fiilinin ‘sıçramak, zıplamak’ anlamlarında kullanıldığı düşünülebilir. Nitekim Karahanlıcanın yadigârlarından KB’deki *sekir-* şekli bu düşünceyi desteklemektedir: *küwez alp sekirtip çerig sürse bat / laçın kuş kowar teg töker kezig* ‘Mağrur kahraman seğirterek hızla ordusunu sürer; şahinin kuşa saldırması gibi hücum eder, kanlarını döker. (KB 2381). *çerig körse alp er kör arslan bolur /sekirtür ya öldürür ya urşu ölür* ‘Kahraman yiğit asker görünce arslan kesilir; seğirtir, ya öldürür veya vuruşarak ölür. (KB 2383)’. DLT’de *sekri-* fiili, *er suwka sekridi* ‘adam suya seğırtti’ (DLT III: 281), *yağmur tolı sekriyü* ‘yağmur, dolu koşuşur’ (DLT I: 354) anlamlarında verilmektedir. Yine aynı eserde *ol meniñ birle seğırşdı* ‘O, benimle –hangimiz daha iyi sıçırıyoruz diye- seğırtmekte atlamakta yarıştı (DLT II: 225); *yokar kopup segrelim* ‘yukarı kopup zıplayalım.’ (DLT I: 229) şekillerinde *seğırş-*, *sekri-* fiillerine örnekler verildiği görülmektedir. *segirt-* fiili de *sekirtti: ol at sekirtti* ‘o, at koşturdu’ (DLT III: 431), *tosun münüp seğırtsün* ‘tosun taya binip koştursun’ (DLT III: 429) şekillerinde geçmekte; ayrıca *sekit-* kelimesi sözlükte *sekitti: ol amı sekitti* ‘o, onu sektirdi.’ (DLT III: 310) açıklamalarıyla yer almaktadır. Buna bağlı olarak eserde *sekit-* fiiline de *ol atın ariktın sekitti: o, atını çaydan sıçrattı. Başkası da böyledir; ol bitik okır erken sekitti o, kitap okurken atlattı (veya kuran okurken ara yerde bir şey atlattı) sekirtür- sekirtmek* (DLT II: 333) açıklamalarıyla yer verilmiştir. Bununla birlikte *sigrig* kelimesi de sözlükte *sigrig: Dağda atlamakla geçilen yer. şeklinde* geçmektedir (DLT I: 478). Bütün bunlardan hareketle *sekri-/ serik-, seğırş-, segirt-/sekirt-/sekit-, sigrig* kelimelerinin DLT’ye göre ‘sıçramak, bir yerden atlamak, zıplamak’ anlamlarına gelebileceğini söylemek mümkündür.

KE’de (28/v15) kelimenin *sekri-*, *sekiş-* şekillerinde geçmesi, söz konusu kelimenin hem *sekir-* hem de *sekri-* şekillerinin eş zamanlı dönemlerde yer alabileceğini göstermesi bakımından önemlidir.

NF’de *sekir-* fiili ‘koşmak, harekete geçmek, hamle kılmak’ anlamlarında (Ata, 1998: 364) ...*cümle batrıklar sekirdiler...* (81-3) şeklinde geçmektedir. Aynı metinde bu anlamlara yakın olarak *sekirt-*, *sekit-*, *sekiş-* fiillerine

rastlanmaktadır (Ata, 1998: 364).

GT’de *ferah bilen sekirir ol anı sünek sakınıp* (306/5) şeklinde geçen *sekir-* fiili, ‘sıçramak, hoplamak’ anlamlarında kullanılmaktadır (Karamanlioğlu, 1989: 354).

DLT’de *çekirge* anlamında *sırıçga* kelimesi de yer almaktadır. Clauson (1972: 845-846), bu kelimenin sonundaki ekten hareketle birkaç hayvan adının sonunun –*ga* ekiyle bittiğine dikkat çeker. Ancak ne araştırmacının sözlüğünde ne de DLT’de *sırıç-* köküne rastlanmamaktadır. Clauson’un sözlüğünde (1972: 798), *saç-*, *saçra-*, *saçra-*, *saçratgu* şekillerinde geçen kelimelerin hepsi ‘sıçramak’la ilgilidir. Dolayısıyla *sarıçga* şeklinin bunlarla ilintili olabileceği düşünülebilir.

sekir(t)ge ve *sırıçga* şekillerinin genellikle tarihî veya çağdaş Kıpçak lehçelerine ait olduğu önceden belirtilmişti. DLT’de ifade edildiği üzere *çekirge* şeklinin Oğuzlara ait olmakla birlikte uçamayan böceğe atfedilmesi, adı geçen böcekle ilgili başka bir kavramın kullanılabileceğine işaret edebilir. Nitekim *sırıçga* şeklinin DLT’de yer alması bu durumu kuvvetlendirmektedir. Burada *çekirge* ~ *sekirge* şekillerinin hangisinin eski olduğu veya kelimenin *çek-* ya da *sekir-* fillerinin hangisinden geldiği hususuna şöyle bir izah getirilebilir.

Bilindiği gibi sesbilimsel ölçüt kelimelerin kökeni hakkında fikir veren etmenlerin başında gelir. Ancak anlambilimsel ölçüt göz önünde bulundurulduğunda söz konusu böceğe, daha DLT’de veya diğer lehçelerde örneğin Türkçede sekmeye, sıçramaya dayalı metaforik anlamlar yüklendiği görülmektedir. İnsanın dış dünyadaki olayları gözlemlemesi, söz konusu böceğin *sek-*, *sekir-*, *seğir-* kelimeleriyle ilişkili olduğunu göstermektedir.

Bugün Türkiye Türkçesinde *göz seğirmesi* deyimini kullanılmaktadır. Halk arasında ‘başına istenmeyen bir olay gelme ihtimali’ şeklinde yorumlanan bu deyim *seğirmeye* ilgisi göz önünde bulundurulmalıdır. *seğir-*, *seğirt-* fiillerinde ‘kıvıldamak, sıçramak’ ile ilgili bir durum olduğuna göre bu fiillerin ET’deki *sekir-* > *seğir-* ile ilgisi mümkündür. Buna dayalı olarak *sekir-* fiilinin özellikle tüm tarihî dönem metinlerinde ‘sıçramak, hoplamak, zıplamak’ anlamlarında kullanılmakta ve *çek-* fiiliyle ilgisinin zayıf bulunması, buna mukabil *sekir-/seğirt-* fiiliyle anlam ve şekil olarak örtüşmesi ve son olarak da bu kelimenin daha eski dönem metinlerinde geçmesi bu düşüncüyü güçlendirmektedir.

Öte yandan kökenbilimi araştırmalarında sesbilimsel ölçüte dayalı veriler de bulmak öne sürülen savı güçlendirebilecektir. *Çekirgeyi sekir-* fiilinden getirmek için öncelikle tarihî ya da günümüz Türkçesinde /s/- > /ç/- değişmesine delil olabilecek kullanımlar görülmektedir. Şirin, (2003: 492), ET’den çağdaş Türk lehçelerine dayalı olarak karşılaştırmalı tarihî ses değişikliğine dair birkaç örnek sunmaktadır. Şirin, bu değişimin genellikle gerileyici ses benzeşmesi

sonucu ortaya çıktığını belirtmiştir. Öte yandan bu ses değişikliği Tatar, Kumuk, Nogay, Karaçay-Balkar, Kırgız ve Uygur Türkçelerinde düzensiz olarak görülmektedir: ET *sanç-* > Tatarca, Kumukça *çanç-*; *saç* > Tatarca *çeç*, Kırgızca *çaç*; ET *sıçgan* > Karaçay-Balkar *çıçhan*; *saç* > Uygurca *çaç*; *sıçra-* > Uygurca *çaçrı-*... Burada elbette /s/ sesbirimi sızıcı (sürtünmeli) bir diş ünsüzüdür. Buna karşılık /ç/ de diş ünsüzü olmakla birlikte patlayıcıdır. Ancak iki sesbirimi ötümsüz ve diş ünsüzüdür. Yani iki sesbirim de birbirine çok yakın bir teşekkül noktasında meydana gelmektedir.

Türkçenin tarihî yazı dillerinin hep bir ağız/lehçe etrafında kümelenişini burada hatırlamak gerekir. Zira yazı dili çerçevesinde üretilen eserlerin ölçünlü dildeki yazılışları dikkate alındığında bunların dışında kalan ağız/lehçelerin tespiti mümkün gözükmemekte ve tarihe ilk kaydedilen kelimeye göre ses/şekil incelemesi yapılmaktadır. Farklı lehçe/ağızlara ait şekillere ve söz varlığına yer vermesiyle buna istisna olarak gösterilebilecek eserlerin başında DLT gelir. Ancak DLT öncesinde hangi kelimenin yani *çekirgenin* mi *sekirgenin* mi asıl olduğu hususu tespit edilememektedir.

Bunların dışında bir de gerçekten bir harfin ses değeri lehçeden lehçeye aynı mıdır? Mesela ön seste Kıpçakça unsur olan /ç/ ile Oğuz ve diğer lehçelerdeki /y/ unsurundan hangisi daha eskidir? Yoksa Orhun alfabesindeki **D** harfi Kıpçaklarca /j/, /c/ şeklinde telaffuz edilirken diğer lehçelerde /y/ sesine mi denk geliyordu? Bu duruma Stachowski (2011: 70)'nin de dikkat çektiğini eklemek gerekir. Aynı durum **l** harfi için de geçerlidir. Söz konusu harf yeri geldiğinde /s/ sesbirimini bazen de /ş/ sesbirimini karşılamaktadır. Bu hususa şöyle yaklaşmak mantık dâhilinde mümkün müdür? Örneğin **l** harfiyle yazılan *çekirge* kelimesinin *sekirge* şeklinde çevriyazısı yapılacaktır. Ancak başka bir yerde *şekirge* okunuşu olduğunu düşünmek gerekecektir. Bununla birlikte Köktürkçede birkaç özel isim dışında kelime başında /ş/ ünsüzü bulunmaz. Bu durum ister istemez /s/ > /ş/ > /ç/ geçişi olabileceği ihtimalini zayıflatmaktadır. Gülsevin (2008: 381), Kazak, Karakalpak, Nogay Türkçelerinde Orhun Türkçesindeki /ç/ ünsüzlerinin /ş/'ye, Köktürkçedeki /ş/ ünsüzlerinin ise /s/'ye dönüştüğünü ifade etmektedir. Ona göre /ş/ > /s/ değişmesi, /ç/ > /ş/ değişmesinden önce olmuştur. Bir bakıma /ç/ > /ş/ > /s/ değişmesi gerçekleşmiş olsaydı bu lehçelerde bugün /ş/ sesi kalmazdı. Bugün bile /ş/ > /s/ değişmesinin Kıpçak grubunda devam ettiği söylenebilir: *şimal* > *samal*, *şevk* > *savık*, *şark* > *serik* (Öner, 1998: 18).

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde özellikle /ç/, /ş/ ve /s/ ünsüzlerinin birbirleriyle değişme eğiliminde olduğu görülür. Yukarıda da zikredildiği üzere bu ünsüzlerin teşekkül noktasının birbirine yakın olması nedeniyle aralarındaki değişmeler günümüzde bile devam edegelmektedir. Bu değişmelerin seyrini farklı lehçelerde görmek mümkündür. Mesela ET'deki bazı kelimelerin Başkurt ve Yakut Türkçesinde /ç/- > /s/- değişmesi *örneklerine rastlanmaktadır*: ET *çak*

> Başkurtça *sak* ‘çağ’; ET *çap*-> Başkurtça *sap*-; ET *çibin* ‘sinek’ > *sèbèn*; ET *çigany* > Başkurtça *sgan*; Çin ‘Çinli’ > *Sin*...

ET *çakır*- ‘çağırmaq’ > *sanar*-; *çerig* ‘asker’> *seri* değişmeleri de Yakutçada meydana gelmektedir (Şirin, 2003: 502). Bunların dışında /ç/- > /ş/- değişmesi de görülür: ET *süçig* ‘tatlı’ > Karakalpakça *şüşüş* ‘şarap’; *çeş*- ‘çözmek’ > Karakalpakça *şeş*-; *çakır*- ‘çağırmaq’ > Karakalpakça *şağır*-; *çök*- > Karakalpakça *şök*-...Bu ses değişikliğinin Güney Sibiryaya Türk lehçelerinde de örneklerine rastlanır: *çerig* ‘asker’ > Şorca *şerig* ‘ordu’...(Şirin, 2003: 500).

Orta hecede görülen ses değişmeleri de bu konuda bize fikir verebilmektedir: -ç-> -s-: *açkıtç* ‘anahtar’> Başkurtça *askıs*; *açık* > Başkurtça *asık*; *kaçan* ‘ne zaman’ > Başkurtça *kasan*, *sakçı* ‘bekçi’ > Başkurtça *haksı* (Şirin, 2003: 502-503).

Aynı durum kelime sonundaki -/ç/ > -/s/ değişmesinde de görülebilmektedir: *aç* ‘aç’ > Başkurtça *as*; *keç* ‘akşam’ > Başkurtça *kes*, *iç*-> Başkurtça *is*-... (Şirin, 2003: 503).

Son seste de buna benzer -/ş/ > -/s/ değişmesi de görülür: *aş* ‘yemek’ > Kazakça, Karakalpakça *as*; kuş > Kazakça *kus*...

Buna bağlı olarak /s/- ~ /ş/- değişmesi Çuvaşçada görülen bir ses denkliğidir: *sid*- ‘işemek’ > Çuvaşça *şir*-; *sünük* ‘kemik’ > Çuvaşça *şimir*; *süpürge* > Çuvaşça *şıbir* (Şirin, 2003: 492; Karaağaç, 2010: 204). Buna karşılık Türk lehçelerinde izah edilemeyen ses denkliklerinin olduğu bilinmektedir. Mesela Başkurtçadaki ön ses /s/ > /h/ değişmesi buna örnek olarak verilebilir.

Karaağaç (2010: 161), ET döneminde /ç/- > /s/- değişmesinin yanında bir /ç/- ~ /s/- denkliğinin olduğundan bahseder. Bu denkliğe ET’den iki örnek verir: *çal*- ~ *sal*- ‘vurmak’; ET *çana* ~ *sana* ‘kızak’. Bu bağlamda böyle bir ses denkliğinin olması eş zamanlı olarak *sekirge* ~ *çekirge* şekillerinin aynı dönemde kullanılabilmesini mümkün kılmaktadır. Ancak zikredilen ses değişmelerinin yanında bilindiği gibi zamanla dilde koyulaşma ya da körelme olabilmektedir ki biz burada zamanla *sekirge* şeklinin özellikle Oğuzlarda köreltiğini söyleyebiliriz. Aynı durum Oğuzcanın tesiriyle Kıpçaklarda *çekirge* şeklinin koyulaşmasına *sarıçga* şeklinin kısmen körleşmesine yol açmıştır. Hâlbuki Kıpçakların Karadeniz’in kuzeyinde yaşarken ilişki içinde oldukları Ruslara *sarança* kelimesini vermesi *sırıçganın* o dönem Kıpçakçasında yaygın olduğunu göstermektedir. Ancak bugün *sırıçganın* birkaç ses değişikliğiyle Hakasça gibi lehçelerde yaşadığı görülmektedir. Ses değişmelerinden genellikle /ç/ > /ş/ ve /ş/ > /s/ eğiliminin daha fazla olması *sekirge* > *şekirge* > *çekirge* gelişimini zayıflatmış görünmekle birlikte /s/~ç/ denkliği öne sürdüğümüz *sekirge* > *çekirge* değişmesini kuvvetlendirir görülmektedir. Ayrıca *sarıçga* şeklinin /s/ ünsüzlü olması bu durumu destekler niteliktedir.

Türkiye Türkçesi ağızlarında *sekin* şeklinin ‘uçmayan, yavru ve sürü çekirgeler’ için kullanılması, üzerinde önemle durulması gereken bir başka açıdır. Başından beri söylenegelen *sekir-* fiilinin *sek-* fiilinden geldiği aşikârdır. *sekin* şeklinin tarihî Türk yazı dillerinde tespit edilemese de Türkiye Türkçesi ağızlarında çekirge yerine kullanılması ve *sekirge* kelimesinin köküyle uyuşması çok önemli bir durumdur. Öte yandan söz konusu ağızlarda /ç/- > /s/- ve /s/- > /ç/- değişmelerinin görüldüğü örneklere de rastlanmaktadır. Mesela GBAA’da buna benzer ses değişimleri tespit edilmiştir: *sıç-* > *çış-*, *saç* > *çaş*, *Samsun* > *Şamsın*... Ayrıca aynı eserde *çek-* > *sek-*, *çıkır-* > *şıkā-* örnekleri de görülür (Korkmaz, 1994: 63). Mesela *asker* > *eşger*, *camus* > *camış* (Gemalmaz, 1995: 193) örnekleri de izah edilmesi gereken başka ses değişimleridir. Yine *sıvık* > *cıvık* (Gemalmaz, 1995: 187) gibi örneklerde görülen bu değişimleri de bu bağlamda değerlendirdiğimizde sızıcı /s/ ünsüzünün nadiren de olsa /ç/~ /ç/ ünsüzüne dönüştüğü örnekler görülmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak çekirge kelimesinin *çekür-* fiilinden geldiğini belirtmek için böyle bir kelimenin tespit edilmesi gerekmektedir. Ayrıca kelimenin *çek-* fiiliyle ilgisinin anlam bakımından ilişkilendirilmesi şimdilik zor gözükmektedir. Öte yandan tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde *sekirge* şekli bilinmekte ve bu şeklin kökü *sekir-* fiiline dayandırılmaktadır. Batı Anadolu ağızlarında tespit edilen *sekin* şekli, *sekirge* şeklinin köküyle ses ve anlam bakımından aynılık arz etmektedir. Bu yönüyle *sekir-* fiili anlam yönüyle *sek-* fiiline bağlandığına göre bugün bile ‘sıçramak, zıplamak’ ile anlam yönü benzerlik gösteren çekirgenin *sekirge* şeklinden geldiği, *sekirgenin sek-* fiiline ettirgenlik anlamı veren *-ir-* ekinin ulanmasıyla ve fiilden isim türeten *-ge* ekinin eklenmesiyle ortaya çıktığı söylenebilir.

Kısaltmalar:

BM	: <i>Kitâbu Bulgatü'l Müştak Fi Lügati 'l-Türk ve 'l-Kıfçak</i>
CC	: <i>Codex Cumanicus</i>
DLT	: <i>Divânü Lügâti 'l-Türk</i>
DM	: <i>Ed-Dürretü 'l-Mudîyye Fi 'l-Lügati 'l-Türkiyye</i>
DS	: <i>Derleme Sözlüğü</i>
ET	: Eski Türkçe
FS	: <i>Ferhengenâme-i Sadi Tercümesi</i>
GBAA	: <i>Güneybatı Anadolu Ağızları</i>
GT	: <i>Gülîstan Tercümesi</i>
İM	: <i>İrşâdü 'l-Mülük ve 's-Selâtin</i>

KB	: <i>Kutadgu Bilig</i>
KE	: <i>Kıyasül-Enbiyâ</i>
KG	: <i>Kitâb-ı Gunyâ</i>
Kİ	: <i>Kitâbü'l-İdrâk Li-lisani'l-Etrâk</i>
NF	: <i>Nehcü'l-Ferâdis</i>
TTA	: <i>Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî.</i>
TZ	: <i>Et-Tuhfetü'z-Zekıyye</i>

Kaynaklar

- AKSOY, Ömer Asım (1995). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I-II*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1997). *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: TDK Yay.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III-İndeks*, (haz. Kemal ERASLAN, Osman F. SERTKAYA, Nuri YÜCE). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- ATA, Aysu (1997). *Nâsirü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî- Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I (Giriş-Metin-Tıpkıbasım)*, Ankara: TDK Yay.
- ATA, Aysu (1998). *Nehcü'l-Ferâdis III-Dizin-Sözlük*, Ankara: TDK Yay.
- ATALAY, Besim (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-II-III-IV*, Ankara: TDK Yay.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- CLAUSON, S. Gerard (1966). "Eski Türkçe Üzerine Üç Not", (çev. Ahmet LEVENDÖĞLU), *TDAY-Belleten* [1967], s. 19-37.
- _____, (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Derleme Sözlüğü V* (2009), Ankara: TDK Yay.
- ECKMANN, János (1995). *Nehcü'l-Ferâdis I-II*, (Haz. Semih TEZCAN-Hamza ZÜLFİKAR), Ankara: TDK Yay.
- _____, (1955). "Türkçede d, t ve n Seslerinin Türemesi", *TDAY-Belleten*, s. 11-22.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- GEMALMAZ, Efrasiyap (1994). *Erzurum İli Ağızları I*, Ankara: TDK Yay.
- GRØNBECH, K. (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, (Çev. Kemal AYTAÇ), Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- GÜLSEVİN, Gürer (2008). "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kıpçakça Denilen Unsurlar Üzerine 2: (ç > ş Değişmesi)" *Turkish Studies*, 3/3: 378-387.
- KABATAŞ, Orhan (2002). "Divanü Lûgati't-Türk'ten Türkiye Türkçesine", *Türk Dili*, 609: 642-657.
- KAÇALİN, M. S. (2011). *Niyâzi- Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (El-Lûgâtü'n-*

- Nevâ'iyye ve 'l-İstişâdâtü 'l-Çagâtâ 'iyye*, Ankara: TDK Yay.
- KARAAĞAÇ, Günay (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- _____, (2009). *Dil Tarih ve İnsan, İstanbul: Kesit Yay.*
- _____, (2010). *Türkçenin Ses Bilgisi, İstanbul: Kesit Yay.*
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989). *Gülistan Tercümesi*, Ankara: TDK Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (1994). *Güney-batı Anadolu Ağzları -Ses Bilgisi (Fonetik)*, Ankara: TDK Yay.
- _____, (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yay.
- ÖNER, Mustafa (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: TDK Yay.
- ÖZKAN, Mustafa (2000). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, İstanbul: Filiz Kitabevi.*
- PAÇACIOĞLU, Burhan (2006). *VIII-XVI Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- STACHOWSKI, Marek (2011). *Etimoloji*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- ŞİRİN, Hatice (2003). *Türkçenin Ses Bilgisi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir.
- TOPARLI, Recep (1992). *İrşâdü 'l-Mülûk ve 's-Selâtîn*, Ankara: TDK Yay.
- _____, (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, Ankara: TDK Yay.
- TOPARLI, Recep vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- Türkçe Sözlük* (2005), Ankara: TDK Yay.
- Yeni Tarama Sözlüğü* (1983), (Düzenleyen: Cem Dilçin), Ankara: TDK Yay.